

В.І. Білан, асп.

Кіровоградський національний технічний університет

Становлення та розвиток теорії людського капіталу

Стаття присвячена вивченню історії виникнення і розвитку концепції людського капіталу в контексті наукових праць видатних закордонних вчених 18 – 20ст. Визначено основні риси та особливості концепції людського капіталу, зроблено аналіз видатних праць про зміст і форму людського капіталу.

концепція людського капіталу, теорія людського капіталу, людський розвиток, інвестиції в освіту

В історії розвитку економічних теорій одним з найвизначніших моментів стало створення теорії людського капіталу, яка істотно вплинула на становлення економічної науки в цілому. Актуальність дослідження проблеми людського капіталу обумовлюється тим, що він є безпосереднім чинником впливу на динаміку соціально-економічного розвитку будь-якої країни.

В Україні різними аспектами теорії людського капіталу займаються такі науковці, як: Д.Богиня, О.Гришнова, В.Воронкова, Н.Голікова, В.Лагутін, Е.Лібанова, М.Долішний, В.Куценко, А.Колот, М.Крітський, С.Бандур, К.Циренова та ін.

Метою проведення дослідження є історичний аналіз етапів розвитку теорії людського капіталу в контексті наукових праць видатних економістів різних часів.

Теорії людського капіталу почали формуватися у 18 ст. в контексті наукових ідей про зміст і форми продуктивних сил людини в творах таких видатних вчених-економістів, як В.Петті, А.Сміт, К.Маркс, Дж.Мілль та ін. До середини ХХ ст. теорій людських ресурсів у чистому вигляді не існувало, оскільки ще не склались об'єктивні передумови розвитку продуктивних сил, викликаних науково-технічною революцією, за умов якої стрімко стала зростати роль людини в усіх сферах життєдіяльності.

Вільям Петті у праці “Політична арифметика” (1676 р.) писав про “цінність населення” і доводив, що країна з малою кількістю населення, за своїм національним багатством, може бути еквівалентна державі з великою чисельністю людей. Така рівновага досягається за рахунок природних здібностей, а також набутих у результаті інвестицій знань, умінь та професійної майстерності індивідів. Ці знання, які людина отримує у результаті індивідуальних і суспільних фінансових витрат, власних зусиль і часу, здатні у майбутньому приносити чималу віддачу.

Аналогічних висновків щодо впливу людини на економічне зростання країни дійшов Адам Сміт. Він вважав здібності людини частиною суспільного багатства, тому що людські вміння сприяють зростанню як суспільного багатства, так і багатства індивіда. А.Сміт справедливо наголошує, що «придбання таких здібностей, навчання завжди вимагає дійсних витрат, що являють собою основний капітал, який реалізується в його особистості. Ці здібності, будучи частиною стану певної особи, разом з тим стають частиною багатства суспільства, до якого ця особа належить» [1, с. 208-235]. Втратити свій людський капітал індивід може через працю, якій він навчається і яка у майбутньому відшкодує йому, крім оплати за звичайну працю, усі витрати на освіту разом із звичайним прибутком з капіталу, рівноцінного цим витратам.

На відміну від В. Петті і А. Сміта, які вбачали провідну роль людини у створенні національного багатства, англійський економіст та демограф Т. Мальтус вважав, що зростання чисельності населення має наслідком підвищення пропозиції праці, що в

свою чергу неодмінно призведе до зниження заробітної плати та зменшення продовольчих ресурсів.

Т. Мальтус вказував, що зростання населення буде відбувати в геометричній прогресії, подвоюючись кожних 25 років, натомість засоби існування будуть збільшуватися тільки в арифметичній прогресії. Таким чином, населення буде завжди збільшуватися до ліміту засобів існування, та буде гальмуватися на цьому рівні голодом, війнами та хворобами.

Представник класичної школи Дж. Ст. Мілль вважав освіту найголовнішим чинником економічного зростання. За Дж. Міллем набуті здібності людини, які реалізуються тільки через працю, можна віднести до категорії капіталу.

На відміну від класичної школи, марксистська теорія розглядає капітал з соціально-класових позицій.

К. Маркс у праці «Капітал» зазначає, що виробництво є продуктом людської праці, породженої однаковою мірою як мускулами людської руки, так і мозком. У цій же праці Маркс визначає концепцію «складної праці», яка є силою легкої праці, та яка походить від застосування технології до людської праці. Це призводить до ефекту мультиплікатора людської праці.

Безперечно він є одним із значних попередників сучасної неокласичної теорії людського капіталу.

Наприкінці 19-на початку 20 ст. вже з'являються трактування людини як капіталу. Для цього періоду є характерним виокремлення двох підходів до визначення взаємозв'язку між людиною, її здібностями, навичками, знаннями та капіталом.

Перший підхід, прихильниками якого є Ф. Ліст, А. Маршал, Дж. Мілль, В. Рошер, сформувався в теорію трьох факторів виробництва, заперечує включення людини до категорії людського капіталу. Однак, людські знання та здатність до праці теорія відносить до категорії капіталу. За Дж. Міллем, «Сама людська особа не є капіталом. Людина є метою, заради якої існує багатство. Але набуті нею здібності, що виступають тільки як засіб і реалізуються тільки через працю, на всіх підставах можна віднести до категорії капіталу»[2].

Інший підхід, прихильниками якого є Л. Вальрас, Дж. Маккулох, Г. Маклеод та І. Фішер, відносить безпосередньо людину до категорії капіталу. Так, Дж. Маккулохом та І. Фішером були розроблені альтернативні теорії людського капіталу, які доповнюють традиційну концепцію людського капіталу новим змістом. Однією з найвагоміших альтернативних теорій можна вважати теорію «всеосяжного капіталу» І. Фішера, яка сформувалась під впливом ідей прагматизму. Відмовившись від теорії трьох факторів виробництва, він відносив до категорії капіталу все, що здатне приносити дохід, включаючи людину.

Теорії економічного зростання довгий час не включали в себе поняття людського капіталу. Так, для неокласиків фактор праці у виробництві національного багатства залишався виключно кількісним. Навіть якщо в працях вищезазначених економістів вже висвітлюється ідея про те, що якість роботи впливає на економічне зростання, тим не менш економічна теорія все ще розглядає працю як простий фактор виробництва, сприймаючи її виключно в кількісному розрізі.

Продуктивна функція Коб-Дугласа є прикладом цього підходу, підкреслюючи, що фактори праці та капіталу мають еластичні заміни, що дорівнюють 1 (зменшення капіталу на 1 % повинно бути компенсовано збільшенням праці на 1%). Працівники відіграють роль сили недиференційованої праці, оскільки вони є здебільшого некваліфікованими. Так, праця розглядається як гомогенний фактор. Функція Коб-Дугласа не пояснює причин амплітуди економічного зростання повоєнного періоду та 50-х рр. Це послугувало підґрунтям виникнення третього фактора зростання

національного багатства, введеного Робертом Солоу, - залишкового фактора, який визначається науково-технічним прогресом, науковими знаннями, здібностями людини, тобто екзогенними складовими, що збільшують ефективність виробничих факторів. Таким чином, відтепер фактор праці розглядається з точки зору якості.

Французькі економісти Жан- Жак Карри, Поль Дюбва та Едмонд Маленвод зазначають, що економічне зростання Франції протягом 1950-1975 рр. є наслідком підвищення екзогенного фактора, зазначаючи що науково-технічний прогрес є не чим іншим як відображенням наукових знань та інновацій [3].

На підставі вищезазначеного можна зробити висновок про те, що починаючи з 18 ст. усвідомлюється роль людини в накопиченні суспільного багатства, формуються засади теорії людського капіталу, визначаються його складові компоненти.

Однак, теорія людського капіталу з'являється в економічній думці не раніше 60-х років. Її поява була зумовлена стрімким ростом науково-технічного прогресу, що, в свою чергу призвело до зростання потреби в висококваліфікованих працівниках.

Перехід від індустріального типу економіки до постіндустріального обумовив перехід від інвестування в фінансовий капітал до інвестування в інноваційний розвиток та людський капітал. Науково-технічний прогрес як і глобалізація ринків перетворюють індустріальні країни в країни з економікою, орієнтованою на освіту. З пришвидшенням науково-технічного прогресу та глобалізацією ринків з'являється потреба в підвищенні якості робочої сили. Таким чином, виникає ідея теорії людського капіталу.

Теорії людського капіталу базуються на досягненнях інституційної теорії, неокласичної теорії, неокейнсіанства, в контексті яких виникло нове розуміння ролі людини та результатів її інтелектуальної діяльності, що приводить до утвердження людського капіталу в якості основного виробничого і соціального фактора розвитку сучасної економіки і суспільства.

Засновники теорії людського капіталу Т.Шульц та Г.Беккер досліджували вплив інвестицій в освіту, охорону здоров'я, професійні знання, мотивації людей (тобто, їх людський капітал) на розмір доходів.

Т. Шульц вперше в історії економічної думки використав термін «людський капітал».

В кінці 50-х років Т. Шульц своєю працею «Інвестиції в людину: погляд Економіста» дає нове бачення дослідження аспектів людського капіталу. У своїй праці «Інвестиції в людський капітал» (1961 р.), яка слугувала продовженням праці «Інвестиції в людський капітал» (1961 р.), він спробував більш точно окреслити поняття людського капіталу, фокусуючись на якісному вимірі фактора праці, а саме «здібності, вміння, можливості, що дозволяють покращити продуктивність людської праці»[3].

«Людський капітал є формою капіталу, тому що є джерелом майбутніх заробітків або майбутніх задоволень, або того й іншого разом. Він людський, тому що є складовою частиною людини»[4].

Він зазначив, що для її кількісного вимірювання недостатньо проаналізувати витрати, пов'язані з інвестуванням у людський капітал, на протиположність витрат на фізичного капіталу, зокрема неможливості виокремити витрати споживання, покликані задовольнити потреби індивіда, ці витрати можуть розглядатися як інвестиції в людський капітал. Таким чином, аналіз витрат не дозволяє зробити ефективний вимір інвестицій в людський капітал.

Т. Шульц виокремлює п'ять джерел виробництва та збільшення людського капіталу:

а) інфраструктура та заклади охорони здоров'я, що мають на меті збільшення тривалості життя індивідуумів;

- б) професійна освіта, що надається підприємствами;
- в) система освіти початкової та вищої школи;
- г) освітні та навчальні програми для працівників, що не є організованими підприємствами;
- д) міграція індивідуумів та сімей у спробах знайти роботу.

Оскільки ці аспекти здебільшого не опрацьовані за допомогою економічного аналізу, наукові праці Шульца уможливили кращий вимір зв'язку між інвестиціями в вищезазначені категорії та зростанням людського капіталу. Учений розуміє, що прогрес в галузі охорони здоров'я та освіти є ключовим елементом в економічній еволюції 20-го ст.

Наукові праці Гарі Беккера спираються здебільшого на наукові здобутки Т. Шульца. Г. Беккер посідає особливе місце в економічній науці завдяки ґрунтовним дослідженням у сфері соціології: освіті, расовій дискримінації, економіці домашнього господарства, кримінології та механізмах політичного тиску.

У своїй праці «Людський капітал: теоретичний та емпіричний аналіз» (1964 р.) Беккер дає наступне визначення людському капіталу; «це сукупність продуктивних здібностей, що отримує індивідуум шляхом акумуляції загальних та специфічних знань, вмінь та ін.»[5]

За Беккером, людський капітал є активом, спадщиною, набором знань та навичок, акумульованих людиною протягом життя шляхом інвестицій, та який дає змогу отримати прибуток.

Заробітна плата розглядається Беккером як прибуток від людського капіталу, винагорода від інвестицій в освіту, які, в свою чергу, він поділяє на загальну та специфічну.

Беккер розмежовує поняття загальних та спеціальних інвестицій у людський капітал. Загальні інвестиції здійснюються в процесі загальної підготовки працівника, під час якої він отримує ті знання і навички, які можна використати під роботи на будь-якій фірмі. Загальні інвестиції працівник значною мірою здійснює сам. Спеціальні інвестиції пов'язані з професійною підготовкою, яка має значення для тих фірм, де вона здійснюється. Спеціальні інвестиції здійснюються здебільшого самими фірмами [6].

Згодом концепції теорії людського капіталу доповнюватимуться та розроблятимуться працями таких зарубіжних економістів як Й. Бен-Порат, Дж. Вейзі, Б. Вейсброд, Е. Денісон, Ф. Махлуп, Дж. Мінцер, Дж. Псахаропулос, Л. Туроу, І. Фішер та ін.

На противагу концепції “людського капіталу” у 70-х рр. ХХ ст. створена теорія “фільтра”, яка розглядає освіту як механізм, здатний поділити людей за рівнем їхніх здібностей.

Центральна ідея цієї теорії – постановка на перший план не продуктивної, а селективної (інформаційної) функції освіти. Прихильниками цієї концепції є відомі західні вчені, такі як А. Берг, М. Спенс, К. Ерроу.

Майкл Спенс, один з головних промоутерів теорії сигналу, стверджував, що освіта має не продуктивну, а селективну функцію. Освіта не має на меті збільшення продуктивності індивіда, а відбору учня, який має і матиме в майбутньому найбільшу продуктивність. У цьому випадку соціальна рентабельність освіти, яка потребує значних витрат, не покращуючи при цьому продуктивність працівників, ставиться під сумнів. Таким чином, здобутий диплом виступає лише сигналом роботодавцю, доказом того, що працівник є кращим за інших. Методологічні засади ефективного функціонування системи сигналу були обґрунтовані М. Спенсом [6], це безоплатність отримання освіти, що не дасть змогу отримати її менш здібним особам; зворотна пропорційність між вартістю отримання освіти та здібностями особи. Чим

здібніша людина, тим з меншими витратами обходиться їй здобуття освіти, що дає змогу збільшувати освітній рівень.

Теорія сигналу є продовженням теорії фільтра. Згідно теорії фільтра, представленої К. Ерроу, освіта, а саме диплом, має інформаційну функцію щодо якісних характеристик індивідуума. Природно, що при найманні працівників підприємці будуть використовувати інформацію про потенційну продуктивність працівника. Отже, рівень освіти виступає своєрідним сигналом для роботодавців про якість робочої сили потенційних працівників.

Таким чином, освіта не збільшує здібностей індивіда, а лише визначає їх, виконуючи роль своєрідного фільтра. К. Ерроу розглядає витрати та переваги цього процесу, в той час як Спенс в теорії сигналу вивчає раціональність поведінки індивідуумів.

Маючи на меті, з одного боку, тестування теорії інвестування в людський капітал, а з іншого, пояснення масивного напливу студентів у вищі навчальні заклади та наповнення ринку праці, в економічній думці з'явилися й інші теорії привабливості ринку праці (Фрімен, 1971; Вьєболт, 2001). Приплив студентів у вищі навчальні заклади наприкінці 70-х років у багатьох країнах пояснюється теорією затору С. Диеболта, яка пояснює збільшення кількості студентів, встановивши причинно-наслідковий зв'язок з рухом на ринку праці, аналогічний тому що був виведений у моделях «павутини» Фрімена (1971).

Фрімен був першим, хто підняв тему переповнення вищих навчальних закладів. Він пояснює це тим, що на протязі 60-х років спостерігаються дуже великі витрати на освіту та її рентабельність завдяки попиту на кваліфіковану робочу силу та малу її пропозицію. Натомість протягом наступного десятиріччя спостерігається зворотна тенденція. Заробіток кваліфікованої робочої сили помітно зменшується натомість декласування зазнає збільшення.

За Фріменом причиною цього явища є декілька факторів: з одного боку, надлишок пропозиції покоління бебі-бума, а з іншого боку, зменшення рентабельності освіти, пов'язаної з підвищенням витрат на неї. Ця ідея має своє відображення в «моделі павутини».

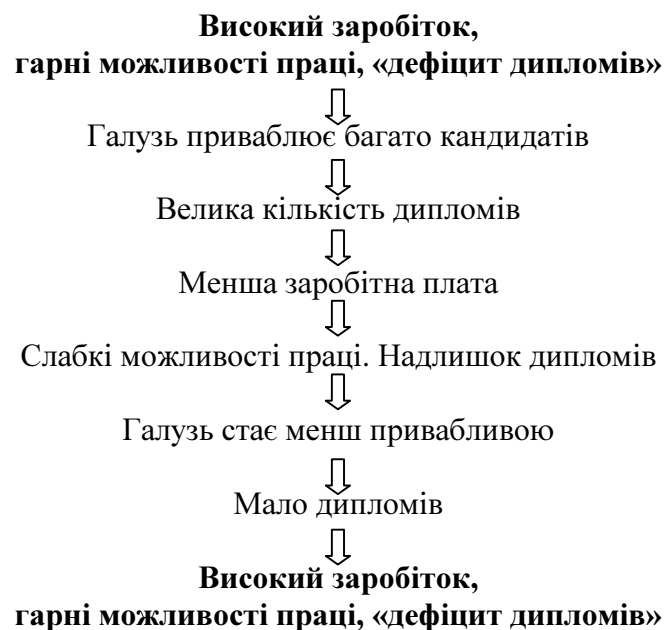

Рисунок 1 - Модель Фрімена

Проблематика цієї моделі пов'язана з очікуваним заробітком від того чи іншого вибору додаткової освіти студента. У цій моделі, строк від вступу до отримання диплома, так як і майбутній заробіток відіграють головну роль. Таким чином, заробіток є ключовим елементом моделі, згідно якого приймаються рішення стосовно додаткових інвестицій в освіту.

Багато економістів аналізували висновки Фрімена. Так, Румбергер (1987) показав, що в США освітній рівень працівників на три роки вищий, ніж того потребує займана посада.

Подальший розвиток концепції людського капіталу відображається в нових моделях ендогенного зростання П. Ромера (1986) та Р. Лукаса (1988).

За Лукасом, людський капітал, який розглядається як проміжний продукт, та його вплив на кінцеву продукцію є головним фактором економічного зростання. Модель Лукаса також показує кореляційний зв'язок між випуском продукції та впливом зовнішніх ефектів, екстерналій. Це означає взаємозалежне зростання сукупного людського капіталу та продуктивності кожного працівника. За відсутності екстерналій розвиток людського капіталу визначає темп зростання. У зв'язку з наявністю екстерналій збільшення людського капіталу може домінувати над зростанням фізичного капіталу, завдяки чому зростає ВВП країни.

Згідно моделі Ромера, Манківа та Вейла нові теорії зростання змогли більш точно визначити людський капітал та його внесок в економічне зростання країн, що знаходяться на стадії розвитку. Ця модель визначає, що відносно невеликі відмінності в варіаціях ресурсів, що інвестуються в акумулювання фізичного та людського капіталу, можуть мати результатом досить великі розбіжності в продуктивності кожного окремого працівника. Це дозволяє більш точно пояснити різницю в рівні прибутку, що припадає на кожного працівника.

Таким чином, ми бачимо, що на сьогоднішній день взаємозв'язок між економічним зростанням та освітою є досить сталим та досліджується широким колом економістів. На думку П. Агьона та Е. Когена, кожна країна світу характеризується технологічним рівнем, який у свою чергу визначає систему освіти, адаптовану кожною країною.

Деякі вчені зазначають, що система освіти орієнтована здебільшого на початкову школу, та меншою мірою на середню, має стрімкий стимулюючий ефект на економічне зростання країни з економікою на стадії розвитку. На відміну від неї, система освіти, орієнтована на вищу школу, має більший стимулюючий ефект на країни з високорозвинутою економікою. Так, стимулювання економіки високо розвинутих країн відбувається шляхом підвищення інновацій та заохочення до досліджень та розвитку. Ці країни повинні орієнтуватися на стимулювання вищої школи освіти.

Дослідження ролі акумулювання людського капіталу в економічному розвитку зазнають все більшого поширення, та міжнародні інституції визначають освіту як один з основних важелів стимулювання економічного розвитку та покращення добробуту. Таким чином, теорія людського капіталу відкриває простір для численних досліджень та підходів, одним із яких є підхід з точки зору здібностей А. Сена, який пропонує розглядати теорію людських можливостей як продовження теорії людського капіталу. Сен розглядає роль освіти, не зосереджуючи уваги на ринку праці. Людські можливості відкривають доступ до інших ринків, а саме: до проживання та здоров'я. Теорія Сена розглядає освіту з точки зору тієї влади, яку має кожна людина над своїм життям. Ця теорія є більш адаптованою до економіки, що знаходиться на стадії розвитку, ніж вже існуючі теорії освіти, спрямовані на інвестування в людський капітал, функціонування ринку праці, або на управління системою освіти.

У багатьох країнах обмеженість соціальної мобільності та свобод відіграють дуже важливу роль. Це виражається певним зменшенням прибутку від людського капіталу. Оцінка рівня свобод вибору теорією Сена уможливило більш точно диференціювати стан країн розробити стратегію розвитку.

Сен досліджує новий шлях, згідно з яким він оцінює добробут та переваги, які може отримати людина від своїх можливостей здійснювати певні акти, наділені для людини певною цінністю, а також можливістю бути тим, ким вона бажає. За Сеном, йдеться про те, що людина може зробити (можливість діяння), та про те, ким вона є, які типи діяння вона може реалізувати. Підхід з точки зору можливостей розглядає, перш за все, індивідуальні переваги, які оцінюються з точки зору можливості здійснювати певний набір діянь, що є важливими на протязі життя людини.

Увага Сена зосереджується на осердя процесу розвитку зростання можливостей людини: сукупності свобод, які дозволяють людині користуватися своїми здібностями. Крім фінансового багатства, наукові праці Сена беруть до уваги всі економічні, соціальні та політичні можливості запропоновані людині, які прямо пов'язані з її станом здоров'я, рівнем освіти, очікуваною тривалістю життя, свободою слова. Демократія посідає центральне місце, так як вона походить від сутності поняття розвитку.

Отже, досвід останніх десятиліть підтверджує те, що людський капітал стає головним джерелом нагромадження національного багатства. Професійні, фізичні та інтелектуальні здібності людей стають основою ефективного функціонування економіки будь-якої держави. За оприлюдненими розрахунками, у світі нагромаджено 365 млрд. дол. людського капіталу (для порівняння: природного - 90 млрд. дол. (16%); матеріального (виробничого) - 95 млрд. дол. (17%)). Він сконцентрований переважно в розвинутих країнах: у країнах "сімки" і ЄС - 215 млрд. дол. (59%), у країнах ОПЕК - 45 млрд. дол. (12%), тоді як в країнах СНД лише 40 млрд. дол. (11%); в інших країнах - 65 млрд. дол. (18%) [8,с.109].

На сьогоднішній час частка людського капіталу у високорозвинутих країнах складає дві третини національного багатства. У США відсоток людського капіталу в національному багатстві складає 76 відсотків, у Західній Європі – 74, у Росії – 50. В Україні цей показник поки що на рівні 20 відсотків [9].

Отже, проаналізувавши наукові праці відомих економістів 18 – 20 ст. можна зробити висновок, що інвестування в людський капітал є найважливішою передумовою економічного зростання та соціальної когезії. Разом з тим, вирішення ряду завдань, пов'язаних з визначенням інвестицій в людський капітал, залишається досить актуальним. Дотепер не встановлено, що відноситься до конкретного управління людськими ресурсами; не обґрунтовано напрямки удосконалення державного регулювання інвестицій в людський капітал.

Список літератури

1. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Соцэргиз, 1956. - С. 490. - С. 86, 208, 235.
2. Mill J. Principles of Political Economy. – L, 1920.
3. Investment in Human Capital The American Economic Review, Vol. 51, No. 1, (Mar., 1961), pp. 1-17.
4. Капелюшников Р.И. Современные буржуазные концепции формирования рабочей силы / Р.И. Капелюшников. – М.: Наука, 1981. – 287 с.
5. G. S. Becker, Human Capital, A Theoretical and Empirical Analysis, Columbia University Press for the National Bureau of Economic Research, New York, 1964.
6. Беккер Г. Человеческий капитал (главы из книги) / Г. Беккер // США: экономика, политика, идеология. – 1993. – №11. – С. 109-119.
7. Spence A.M. Market signaling. – Cambridge (Mass.), 1974.

8. Нестеров Л., Аширова Г. Национальное богатство и человеческий капитал // Вопросы экономики. – 2003. – №2. – С. 106-110.
9. Ніколаєнко С.М. Освіта в інноваційному поступі суспільства // Спецвипуск “Освіта України” – 2006. – №60–61 (754). – 14 серпня.

В. Билан

Становление и развитие теории человеческого капитала

Статья посвящена изучению истории возникновения и развития концепции человеческого капитала в контексте научных трудов великих западных ученых 18–20 ст. Определены основные черты и особенности концепции человеческого капитала, сделан анализ известных трудов о содержании и формах человеческого капитала.

V. Bilan

Growing and development of human capital theory

The article is dedicated to consideration of historical ground of arising and development of human capital concept on the basis of scientific works of the economists of 18 – 20 centuries. The main points and peculiarities of human capital theory have been outlined, as well as the analysis of the main scientific works on the contents and form of human capital.

Одержано 22.12.09